

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫЗЫЛ ЛЕКСЕМАСЫНЫН МИКРОСИСТЕМАСЫ

Жантаев А.С., Салкынбекова А.

Жантаев А.С. – ф.и.к., проф. м.а., С. Нааматов атындагы НМУ, Нарын ш.;

Салкынбекова А. – магистрант, И. Арабаев атындагы КМУ, Бишкек ш.

Аннотация. Макалада «Манас» эпосунун С. Орозбаков айткан вариантындагы кызыл лексемасынын микросистемасы каралган. Эпостун С. Орозбаковго тийиштүү вариантындагы жана кыргыз тилиндеги кызыл лексемасынын аныкталган микросистемаларынын өз ара сандык катыштары эсептелген.

Түйүндүү сөздөр: лексема, кызыл лексемасы, «Манас» эпосу, кыргыз тили.

МИКРОСИСТЕМА ЛЕКСЕМЫ КЫЗЫЛ В ЭПОСЕ «МАНАС»

Аннотация. В статье рассмотрена микросистема лексемы кызыл в варианте С. Орозбакова эпоса «Манас». Рассчитано количественное соотношение определенных микросистем лексемы кызыл в варианте С. Орозбакова эпоса «Манас» и в кыргызском языке.

Ключевые слова: лексема, лексема кызыл, эпос «Манас», кыргызский язык.

MICROSYSTEM OF LEXEMA KYZYL IN THE EPIC «MANAS»

Abstract. In the article the microsystem of the lexeme of Kyzyl in the version of S. Orozbekova of the epos "Manas" is considered. The quantitative correlation of certain microsystems of the lexeme kizil in the version of S. Orozbekova of the epos "Manas" and in the Kyrgyz language is calculated.

Key words: lexeme, lexeme of Kyzyl, epos "Manas", Kyrgyz language.

Биз өз макалабызда улуу манасчы Сагымбай Орозбаков айткан «Манас» эпосунун вариантындагы өң-түс лексикасына иликтөө жасоону максат кылдык. Бизди адегенде кызыктырган маселе эпостогу өң-түс лексикасынын микросистемалары болду. Алгач **кызыл** лексемасынын микросистемасына кайрылууну, анын сандык жана сапаттык катыштарын аныктоону, алардын сөз түркүмдүк турпатын чагылдырууну, жасалуу жолдорун жана семантикалык сыйымдуулугун ачууну туура көрдүк.

Баарынан мурда **лексема** деген эмне экенин аныктай-тактай кетели. Бул түшүнүккө «Языкознание. Большой энциклопедический словарь» аттуу маалыматтамалык эмгекте төмөнкүдөй аныктама берилет: «**ЛЕКСЕМА** (грек. *lexis* – сөз, айтым) – тилдин конкреттүү грамматикалык формаларынын жыйындысында анын сөздүк курамынын бирдиги катары каралуучу жана алардын флексияларын, ошондой эле мүмкүн болгон конкреттүү маанилик варианттарын билдирүүчү сөз; сөздүктүн абстракттуу эки тараптуу бирдиги. Лексема өзү менен бир эле сөзгө тийиштүү бардык колдонулуучу жана ишке ашырылуучу формалар менен маанилердин жыйындысын берип, формалык дагы, маанилик дагы бирдик катары мүнөздөлөт» [7, с.257]. Көрүнүп тургандай, лексема – бул тилдин сөздүк курамын түзүүчү бирдик, же сөз, айтым. Ал эми «Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасында» бул түшүнүккө байланыштуу төмөнкүдөй кыскача маалымат кездешет: «**ЛЕКСЕМА**– сөздүн уңгусу, туунду формасы жана алардын сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөргөн формалары: бала, балача, баладай, балалуу, баласы, балдар, баланын, баланы, балада, баладан ж.б.» [1, 140-б.]. Мындан байкаганыбыздай, лексема түшүнүгү уңгу сөздөрдү дагы, алардын туунду формаларын дагы, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөртүлгөн формаларын дагы камтып, кыйла кеңири мазмунга ээ болот.

Кызыл өң-түс лексемасы хроматикалык спектрдеги тилке болуп саналат. Филология илимдеринин доктору К. Саматовдун белгилөөсүндө «...ал эми хроматикалык спектрдеги тилкелер (кызыл, сары, жашыл, көк, гүлгүн) тон, каныккандык жана ачыктык өңдүү үч координат менен айрымаланат» [5, 162-163-бб.]. К. Саматов лингвистикада түс лексикасын изилдөөдө көбүнчө тон, каныккандык жана ачыктык терминдери пайдаланыларына, анткен менен бул чен-өлчөмдөрдү бардык эле илимпоздор колдоно беришпестигине көңүлүбүздү бурат. Ал тилчи-окумуштуулардын түс лексикасына карата пикирлериндеги ажырымдарга токтолуп, К.И. Масленникова менен Р.М.

Фрумкинанын изилдөөлөрүнөн мисалдар келтирет. Алсак, К.И. Масленникова түс мейкиндигин бинардуу, б.а. ал бир эле мезгилде үзгүлтүксүз (вишнево-красный, зеленовато-желтый) жана дискреттүү (голубой, абрикосовый) деп эсептейт [3, с.4-5]. Ал эми Р.М. Фрумкина жогоруда аталган терминдер лингвистикалык жана психоллингвистикалык изилдөөлөрдө эч бир жыйынтык бербейт деген пикирин билдирет [6, с.21].

К. Саматов андан ары оюн улантып, түс таануудагы терминдердин келип чыгуусу реалдуу касиет-сапаттарды чагылтуу зарылдыгына байланышканын, элдик карапайым билимде түстөрдү туюнтууда азыркы тил илиминин өнүгүүсүнө өбөлгө түзүүчү элдик терминдер колдонулуп келгенин айтат. Ал «...кыргыз тилинде тон *ыраң, түс, өң*, каныккандык *ак, агыш, боз, кара, кочкул*, жарык үлүшү *ачык, күңүрт* лексемалары аркылуу чагылдырылып, түс мейкиндиги үч өлчөмдүү бирдик катары сыпатталат» [5, 163-б.] деп айтат.

С. Орозбаковдун айтуусундагы «Манас» эпосунун вариантында **КЫЗЫЛ** лексемасынын микросистемасы кайсы сөздөрдөн турат? Алардын ич ара кандай карым-катышы жана айырмачылыктары бар? Биз төмөндөгү өзүбүздүн чакан талдообузду мына ушул суроолордун айланасында жасайбыз.

Кызыл: кызыл, кызылдай, кызыл ала, кызарып, кызыл-тазыл, кыпкызыл, кызыл сур, жашыл-кызыл, кызарган, кыпкызылдай, кызарар, кызгылтым, кызарды – 13 [2]. Ошентип, С. Орозбаковдун айтуусундагы «Манас» эпосунун вариантында **КЫЗЫЛ** лексемасынын микросистемасы жалпысы он үч лексемадан куралган. Кызыл түстүн каныккандыгы, ачыктыгы, сүртүмдөрү, анын жашыл, сур ырандарына жакындыгы лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик ыкмалар менен ишке ашкан.

Окумуштуу-тилчи К. Саматовдун кандидаттык диссертациясында **КЫЗЫЛ** лексемасынын кыргыз тилиндеги аныкталган микросистемасы жалпы жонунан алтымыш үч лексемадан турары белгиленет [4, 123-б.]. Ал эми биздин эсептөөбүздө С. Орозбаков **КЫЗЫЛ** лексемасынын он үч формасын колдонот. Демек, ал өз чыгармачылыгында **КЫЗЫЛ** лексемасынын маанилик палитрасынын мүмкүнчүлүктөрүн анчалык кеңири колдоно алган эмес. Эпостун С. Орозбаковго тийиштүү вариантындагы жана кыргыз тилиндеги **КЫЗЫЛ** лексемасынын аныкталган микросистемаларынын өз ара сандык катыштары төмөнкүдөй: 13:63, башкача айтканда, эпосто колдонулган кызыл лексемасы 4, 8 эсеге аздык кылат.

Биздин С. Орозбаков айткан «Манас» эпосунун вариантында кездешүүчү **КЫЗЫЛ** лексемасынын микросистемасына жасалган чакан иликтөөбүздөн мына ушундай натыйжалар алынды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. – Б.: «Аврария Пресс», 2015. – 256 б.
2. МАНАС: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С. Орозбаковдун варианты боюнча КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Түз.: С. Мусаев, А. Акматалиев. Сөздүгүн даярдаган М. Касымгелдиева. – Б.: Хан-Теңир, 2010. – 1840 б.
3. Масленникова К.И. Система цветообозначений современного французского языка. – АКД. – Л., 1973.
4. Саматов К. Цветообозначающая лексика в кыргызском языке: Дис. ...канд.филолог.наук. – Бишкек, 1997. – 171 с.
5. Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү (диахрондук жана синхрондук аспекти). – Б.: «Бийиктик», 2003. – 280 б.
6. Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство: (Аспекты психоллингвистического анализа). – М.: Наука, 1984.
7. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.: ил.